

TATARLARDA MİLLÎ KİMLİK VE FOLKLOR

NATIONAL IDENTITY AND FOLKLORE IN TATARS

Mustafa ÖNER*

ÖZ: Çağdaş toplumların millî kimliklerinin belirginleştiği çağda millî kültürün özü olan folklor üzerine ilk derleme ve araştırma faaliyetlerinin de başladığı gözlenmektedir. Türk Dünyasında ve özel olarak da Tatarlarda modernizmin yeni usul eğitim ve öğretim ve süreli basın ve kitap basım imkânları ile kökleştiği XIX. yüzyıl aynı zamanda ilk folklor derlemelerinin ve incelemelerinin başladığı çağdır. Bu modernizm biçiminde ilk göze çarpan Müslüman reformculuğudur, modernist bir İslam arayışıdır. Tatar aydın zümresinden Galimcan Barudi, Musa Carullah Bigiyev, Abdürreşid İbrahim, Zakir Kâdirî gibi isimler güçlü ve modernleşmiş bir din arayışında olmuşlardır. Bunların hemen yanında İsmail Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi, Hadi Maksudi gibilerde ise eğitim reformculuğu belirgindir. Nihayet XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarındaki bu toplumsal ve kültürel gelişmeler sonucunda çağdaş Tatar millî kimliğinin meydana geldiği görülüyor.

Tatar toplumu bu çağdaşlaşmanın paralelinde tabii olarak millî romantizmin sağlam kaynaklarını da bulmuş ve dolayısıyla halk kültürü, halk dili bu süreçte öne çıkmıştır. Toplumun öncüsü olan aydınların halk edebiyatını derlemesi, toplaması ve incelemeye başlaması, XIX. yüzyıl sonlarında, Tatarlarda tam bir aydınlanma hareketi olan *marifetçilik* devrinde çok ilerlemiştir: Burada Tatar folklor araştırmalarının kurucusu sayacağımız Abdül Kayyum el-Nâsırî (1825-1902) gibi dil ve folklor bilgini özel bir yer tutar.

Çağdaş Tatar edebiyatının yıldızı olan Abdullah Tukay, bizzat Tatar folklor araştırmaları yapan, halk türkülerini toplayan bir şairdir. *Şürelî, Su Anası, Kece bēlen Sarık, Yana Kisēk Baş* gibi doğrudan Tatar folkloruna dayanan bir estetik edebiyatın ilk örneklerini verdiği gibi, *Halık Edebiyatı* (1910) başlıklı bilimsel bir konferans da hazırlamış ve bunu kitap olarak yayımlamıştır. Türkolojinin Avrupa'da ve Rusya'da geliştiği çağda, XX. yüzyıl başlarında Macarların eski yurduna ilgi duyan araştırmacılardan Gyula Mezsaros, İdil-Ural saha araştırmalarında asistanı olan Huca Bedii de önde gelen Tatar folkloristlerinden biridir.

Anahtar Kelimeler: Tatarlar, millî kimlik, folklor, Abdullah Tukay, Abdül Kayyum el-Nâsırî.

ABSTRACT: *It is observed that the first compilation and research activities on folklore, which is the essence of national culture in the age when the national identities of contemporary societies became clearer. The 19th century, rooted in the modern era of modern education and training in the Turkic World and especially Tatars, and the possibility of publishing periodical press and books, is also the beginning of the first collections of folklore and their studies. In this form of modernism, Muslim reformism is the first thing that has multiplied, a search for a modernist Islam. Among the Tatar intellectuals, names such as Galimcan Barudi, Musa Carullah Bigiyev, Abdürreşid İbrahim, Zakir Kâdirî were in search of a powerful and modernized religion. Right next to them are İsmail Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi and Hadi Maksudi, educational reformism is evident. Finally, as a result of these social and cultural*

* Prof. Dr. - Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/İzmir - mustafa.oner@ege.edu.tr

developments in the late 19th and early 20th centuries, the contemporary Tatar national identity is seen to have come to fruition.

Tatar society naturally found solid sources of national romanticism parallel to this modernization, and therefore folk culture and folk language came forward in this process. The intellectuals who are the forerunners of the society proceeded to compile, to summarize and examine folk literature, much later in the 19th century, the era of Marifetçilik revelation Tatars: here we find the language and folklore knowledge like Abdul Qayyum al-Nashiri (1825-1902), the founder of Tatar folklore studies holds a special place.

Abdullah Tukay, the star of contemporary Tatar literature, is a poet who personally studied Tatar folklore and collected folk songs. He published a scientific conference entitled Folk Literature (1910) and published it as a book, as he gave the first examples of an aesthetic literature directly based on Tatar folklore, such as Şürelî, Su Anası, Kece bēlen Sarık, Yana Kisek Baş. Gyula Mezsáros, one of the researchers interested in Hungarians' old country in the early 20th century, and Huca Bedii, an assistant in the field studies of İdil-Ural, are among the leading Tatar folklorists.

Keywords: *Tatars, national identity, folklore, Abdullah Tukay, Abdül Kayyum el-Nâsirî.*

XIX. yüzyıl, Türk Dünyasında modernizmin ve dolayısıyla millî kimliğin geliştiği bir devir olarak belirginleşmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun reformlar (Tanzimat) çağı da, Rusya Müslümanlarının aydınlanma çağı da bu modernizm yüzyılı ile başlar ve Türk Dünyasının batısından doğusuna doğru bu dönemde gelişir (bk. Lewis, 1984: 75-127; İnalçık, 2013: 42-69; Mardin, 2017: 9-19; Ortaylı, 2008: 14). XIX. yüzyıl, aynı zamanda Finliler ve Macarlar gibi yabancı egemenliği altında yaşayan Asya kökenli Avrupa halklarının da millî kültür ve millî kimlik arayışlarının başladığı çağdır. Bu arayışların Türkolojiyi ve Türk millî kimliğini de nasıl geliştirdiğini biliyoruz (Eren, 1998: 37-48; 60-67; Szilágyi, 2007: 1-35).

Burada incelemek istediğimiz Tatar millî kimliğinin oluşması, XVI. asırdan beri topraklarını Türk Dünyasına karşı büyüten Rusya İmparatorluğundan ayrı ele alınamaz. Rusya tarihine yayılan Hristiyanlaştırma politikası, Korkunç İvan'ın Kazan Hanlığını ortadan kaldırdığı 1552 ardından asırlarca sürmüştür. Modern Rusya'yı kuran Petro bile Korkunç İvan'dan beter bir baskıyla egemenliği altındaki Müslümanlığı yıldırma ve yok etme siyasetine devam etmiştir (Akçura, 1990: 342-343). XVIII. yüzyılda, İdil-Ural bölgesindeki Müslümanların yoğun biçimde katıldığı Pugaçev İsyanı bu tarihte bir dönüm noktası sayılır. Bu büyük isyanı yaşayan Çariçe II. Katerina, başka bir denge siyasetine geçerek 1788'de merkezi Ufa'da olacak Rusya Müslüman Ruhani Meclisi (*Duhovnoe Sobranie Musulman Rossii*) kurulmasına karar verdi (Devlet, 1999: 12). Böylece Kazan, Orenburg, Ufa, Samara, Simbir, Saratov, Penza, Perm, Tambov, Astırhan, Vyatka, Tobolsk, ve Tomsk eyaletleri Müslümanlarının başına bir müftü tayin edilmiş; sonra, Akmola, Yedisu, Semey, Turgay ve Ural bölgelerinde yaşayan bir kısım Kazaklar da buraya bağlanmıştır (Özdemir, 2009: 158).

Tatarlardaki ilk aydınlanma fikirleri de XVIII. yüzyıl sonlarında yaşayan Abdunnasır Kursavi (1776-1812), Abdurrahim Utız-İmeni (1754-1834), İbrahim Helfin (1778- 1829) gibi kültür ve eğitim adamlarından gelmiştir. Fakat 1552'den beri egemenliğini kaybeden ve Rusya içinde kalan geleneksel Müslüman toplumunda hemen XIX. yy. başlarında bu fikirlerin yayılmasını sağlayacak sosyal bir zemin yoktur. Ancak XIX. yy. ortalarında Tatarlar arasında aydınlanma yeniden gelişmeye başlamış ve Tatar aydınlanmasının Şehabeddin Mercani (1818-1889), Höseyin Feyzhanov (1828- 1866) ve Kayyum Nâsırî (1825-1902) gibi temsilcilerinin fikirleri ve uygulamaları yaygınlık kazanmıştır (Abdullin, 1995: 175).

Buna göre, meşhur Tatar *ceditçilik* akımının aslen önceki *marifetçilik* akımının devamı olduğu açıktır; XVIII. yy. sonlarında başlayan *marifetçilik* 1880'lerden sonra ileri görüşlü din adamlarını, muallimleri, medrese şakirtlerini ve millî aydın sınıfını içine alarak *ceditçilik* biçiminde güçlenmiştir. Bu modernizm biçiminde ilk göze çarpan Müslüman reformculuğudur, modernist bir İslam arayışıdır. Galimcan Barudi, Musa Carullah Bigiyev, Abdürreşid İbrahim, Zakir Kâdirî gibi isimler güçlü ve modernleşmiş bir din arayışında olmuşlardır. Bunun yanı sıra İsmail Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi, Hadi Maksudi gibilerde ise eğitim reformculuğu belirgindir (Abdullin, 1999: 45).

Tatarlar, bu sosyal ve kültürel gelişmeler ile birlikte millî romantizmin sağlam kaynaklarını bulmuşlar ve bu sayede halk kültürü, halk dili öne çıkmıştır. Toplumun öncüsü olan aydınların halk edebiyatını derlemesi, toplaması ve incelemeye başlaması, XIX. yüzyıl sonlarında, Tatarlarda tam bir aydınlanma hareketi olan *marifetçilik* devrinde çok ilerlemiştir: Burada Tatar folklor araştırmalarının kurucusu sayacağımız Abdül Kayyum el-Nâsırî (1825-1902) gibi dil ve folklor bilginini özel olarak anmalıyız; klasik medrese öğreniminin yanı sıra Rusça da öğrenen ve toplam 40 kadar eser yazan Kayyum Nâsırî, Avrupa'da örnekleri bilinen ansiklopedist bir aydının hemen her konuda bilme ve öğretme arzusunu bizzat göstermektedir (Lemercier-Quelquejay, 1984: 8-11; Çağatay, 1952: 148-149).

Tatar folklorunun derlenmesinde öncü olan Kayyum Nâsırî, Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmanî* (1876) adlı ilk Osmanlı sözlüğünden ilhamla ondan yirmi yıl sonra *Lehce-i Tatarî* (1895-1896) başlıklı klasik Tatar yazı dilinin bir sözlüğünü de hazırlamıştır. İki cilt olarak basılan *Lehce-i Tatarî* içinde toplam 7043 söz vardır. Arapçadan 1089, Farsçadan 488 alıntı söz tespit ettiğimiz bu yayın, çok kapsamlı bir sözlük olmasa da doğrudan *Tatar* kavim adını taşıyan bir kültür anıtı olarak çok değerlidir (Öner vd., 2010; Öner, 2015).

K. Nâsırî'nin halk bilimi çalışmaları üç yönde gelişmiştir: 1. Tatar folklorunu doğrudan halk ağzından derlemek ve toplanan malzemenin en

güzel örneklerini yayımlamak. 2. Kendi halkının tarihi, dünya görüşü ile başka halkları tanıştırmak üzere Tatar halk edebiyatı örneklerini Rusçaya çevirip bastırmak. 3. Şark halklarının folklorunu inceleyip onun örneklerini Tatarcaya çevirmek (Yarmi, 1967: 30-31). Kayyum Nâsırî Tatar folklorunu başlı başına bir bilim dalı olarak esaslandırdı: Sözlü halk yaratmalarını (Tat. *cır, beyit, takmak, köy*) incelemeyi müstakil bir bilim sayarak bu sahada duyduğu, gördüğü materyalin birini bile kaybetmeden dikkatle derleyip incelemiştir. Tatar folkloristikasını kurmak yolunda onun izinden yürüyen Huca Bedii'nin (1886-1940) ifadesine göre, Kayyum Nâsırî, halk edebiyatı eserlerini ayrı bir bilim dalı olarak incelemek gerektiğini belirten ilk kişidir (Mehmütov, 2005: 4).

Rusça eğitim de alan araştırmacı bilgin K. Nasırı, özellikle sofu din adamlarının ve bunların etkisindeki kasaba halkının tepkisi altında araştırma ve yayın faaliyetine devam etmiştir. Tatar aydınlanması 'Megrifetçilik'in öncülerinden olan K. Nâsırî'ye, V. V. Radlov gibi Türkologlar sahip çıkmış ve özellikle onun sayesinde 1885'te Kazan Üniversitesine bağlı Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyetine "hakiki aza" seçilmiştir (Gaynullin, 1945: 17-18; Çağatay, 1952: 147).

Tatar cırlarını tasnif etmeyi ilk deneyen de K. Nâsırî olmuştur; 1880'de basılan "*Kırık Bakça*" adlı kitabında cırları içeriklerine göre tasnif etmiştir. Onun ardından da Abdullah Tukay ve Ali Rehim halk türkülerine, cırlara yönelmiştir (Camalieva, 2018: 136). Burada hemen vurgulayalım: Çağdaş Tatar edebiyatının kurucuları olan Abdullah Tukay (1886-1913) ve Alimcan İbrahim (1887-1938) gibi iki büyük edip, Kayyum Nasırî'nin kurduğu Tatar folkloristikasını devam ettirmişlerdir (Karimullin, 1993: 10-11).

Kayyum Nâsırî eğitimci, dil bilgini ve ilk Tatar folkloristi olarak milliyet duygusunun gelişmesi yolunda çok tesirli olmuştur; son dönemde 2014'te kurulan Kazan Fedaral Üniversitesine bağlı "Kayum Nasıyri Enstitüsü" ülke dışında da merkezler açmakta, Tatar kültürü ve dili üzerine eğitimler vermektedir (URL-1).

Şimdi andığımız Tatar şiirinin hiç sönmeyen yıldızı Abdullah Tukay'ın folklor tutkusunu ve araştırmacılığını da burada özellikle vurgulamak gerekir: Rusya'da 1905 Meşrutiyeti'nin açıklığı ile gelişen basın ve yayının ve yeni Tatar edebiyatının yıldızı olan Abdullah Tukay (1886-1913) *Şürelî, Su Anası, Kece bēlen Sarık, Yana Kisēk Baş* gibi doğrudan folklorla dayanan bir estetik edebiyatın ilk örneklerini verdiği gibi, *Halık Edebiyatı* (1910) başlıklı bilimsel bir konferans da hazırlamış ve bunu kitap olarak yayımlamıştır (krş. Devlet, 1986; Öner, 1991; Özkan, 1992; Atnur, 2011: 31-32; Bayram, 2011: 44-46).

Tukay'ın halk edebiyatı ile ilişkisini sığ biçimde sadece biyografisi ile ilişkilendirenler olmuştur: Köyde doğup daha dört aylıkken yetim ve üç yaşında da öksüz kalan A. Tukay, evlatlık olarak köyden köye verilmiş ve

her anlamda bir halk çocuğu olarak yetişmiştir. Bu hiç şüphesiz okul çağına kadar Tatar sözlü kültürünün kucağında yetiştirilme durumudur, çevredekilerin söylediği cırlar, masallar, bilmeceler, deyimler onun çocukluğundan itibaren gönlüne sinmiştir. Ancak 1905 Meşrutiyeti ile yetişen entelektüel kuşağın en ünlü isminin bilinçli bir milliyetçi olarak halk edebiyatı ürünlerini tercih ettiğini de vurgulamak gerekir (krş. Yarmi, 2016: 124-125).

A. Tukay, *Halık Edebiyatı* adlı incelemesinde folkloru bakışımı şöyle dile getirmektedir: “Bilmek gerekir ki türküler (*halık cırları*) halkımızın gönlünün küflenmez ve paslanmaz parlak aynasıdır. Çünkü halkın bir türküsünü alıp incelesen onun haleti ruhiyesini, ne düşündüğünü bilmek mümkündür.” Şair millî sıfatların millî edebiyatta esas özellikleri teşkil ettiğini belirtir. Bu halk cırlarından meydana gelecek eserlere esas oluşturacaktır. Tukay yeniden kaleme alınan bu folklor ruhundaki eserleri “*sun’î cırlar*” diye anmaktadır (Beşirov, 2012: 447).

A. Tukay’ın yazdığı eserlerine folkloru katması bir yana, bir de doğrudan folklor malzemesi derlediğini de biliyoruz. Burada Tukay’ın çağdaşı ve ilk folklor derlemecilerinden Huca Bedii’nin (Bedigiy) aktardığı hatıradan yararlanalım: “1907’de Budapeşte’den Macar şarkiyatçısı Gyula Mezsaros, Tatar ve Çuvaş folklorunu incelemek üzere Kazan’a geldi. Ben Kazan’daki Medrese-i Muhammediye’nin son sınıfında öğrenciydim. Dil ve edebiyat ile yakından ilgili olduğumdandır, Tatarca öğretmek ve folklor derlemelerine katılmak üzere bu bilim adamına ben takdim edildim. Onunla öncelikle Tatarca çalışmaya başladık, bende o dönemde sistemli bir gramer bilgisi yoktu, elbette sistem onununki, dil materyali benimki oldu. Onun sistemini çabuk anladım ve kendisi altı ay içinde Tatarca anlamaya ve konuşmaya başladı. Bahar gelince onunla Arça taraflarına gidip köylüler arasından folklor malzemesi toplamaya başladık ve bütün yaz bu bölgede gezip epeyce malzeme toplayıp güzün Kazan’a döndük.” (Bedigiy, 1986: 99).

Gyula Mezsaros’un fiilen asistanı olan genç Tatar araştırmacısı, 1907’de Cayık (Uralsk) şehrinden Kazan’a büyük bir şöhret sahibi olarak gelip yerleşen Abdullah Tukay ile ilk defa nasıl tanıştığını da aktarır. A. Tukay, kendisinin de yazdığı El-İslah gazetesinin yayım işlerinde yardımcı olan Huca Bedii’nin halk cırlarını derlediğini duymuş ve onunla yakından ilgilenmiştir. İkinci görüşmelerinde ise Gy. Mezsaros ile nerelerde gezdiklerini, hangi malzemeyi derlediklerini sorar ve kendisinin de halk edebiyatıyla ve daha çok da masallarla ilgilendiğini anlatır: “Konuşa konuşa benim kaldığım medreseye gittik. Ben ona masalları gösterdim. Onlar arasından *Şürelî* hakkındaki mitik masallara baktı. Onların bende üç varyantı vardı. Birisinin kendi dinlediği varyanta çok yakın olduğunu söyledi ve keyiflendi. Tukay *Şürelî* başlıklı eserini daha Uralsk’ta iken yazıp yayımı için Kazan’a Şerefler Matbaasına göndermişti ve bu arada da basılıp çıkmıştı” (Bedigiy, 1986: 101).

Gerçekten de Tukay'ın orman cini *Şürelî* üzerine yazdığı manzumesi 1907'de basılmıştır, baş tarafında şu ibare bulunur: “Puşkin ve Lermontov'ların böyle köy yerinde söylenen hayali hikâyeler yazmasına istinaden...” Tukay'ın çocukluğuna, yetiştiği köylere, toprağa, ormana ve vatanın eski çağlarına, millî tarihe özlemle yazdığı bu 63 beyitlik manzume, orman cini *Şürelî* hakkındaki halk anlatılarının, millî mitolojinin çağdaş bir romansa evrilmesiyle klasikleşmiştir. Çağdaş Tatar şiirinin en ünlü örneklerinden olan Tukay'ın *Şürelî*'si folklordan kaynaklanmış olsa da edebiyat dışında da bütün plastik sanatların konusu olmuş ve geniş bir Tatar kültürü haline gelmiştir (bk. Benzing, 1947; Öner, 1991; Yahin, 2012).

Gyula Mezsaros'un daha medrese talebesi iken asistanlığını yapan Huca Bedii (1887-1940) 1912-14 yılları boyunca derlemelerine devam eder, 1926-1930 arasında Sovyet Bilimler Akademisi Leningrad Şarkiyat Enstitüsünde okur. 1930'da Kazan Pedagoji Enstitüsünde çalışmaya başlar ve 1938'de profesör olur, ancak aynı yıl Mayıs ayında tutuklanıp İdil-Ural karşı devrimci cemiyet üyesi olmakla suçlanıp 10 yıla mahkûm edilir. 1940 Haziran ayında serbest bırakılırsa da 17 Kasım 1940'da vefat eder. Tatar dil bilimi için öğretim kitapları ve halk edebiyatı derlemelerinden oluşan geniş bir yayın arşivi bırakmıştır. Biz de onun Tatarca için ıslah edilmiş Arap alfabesiyle 1927'de Kazan'da basılan “*Tatar Halık Edebiyatı* (Meqaller, Tabışmaklar)” adlı kitabındaki 1200 adet atasözünün filolojik yayımını yapmıştık (Öner, 2001).

Sonuç olarak millî kimlik, folklor ve çağdaş edebiyatın bağlarının çok güçlü olduğunu belirtmeliyiz: Burada anılan “Tatar rönesansı”nın öncülerinden Kayyum Nâsirî, Abdullah Tukay ve Huca Bedii'nin halk kültürüne yönelmesi de Tatar millî kimliğinin geliştiği çağda olmuştur ve tam da bu türden bir millî bilincin sahadaki arayışları halinde gerçekleşmiştir. Abdullah Tukay'ın burada andığımız *Halık Edebiyatı* başlıklı konferansında andığı gibi çağdaş edebiyatın ancak millî folklor üzerinde şekilleneceğine dair görüşü ise eskimeden bugüne kadar gelmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDULLİN, Yahya (1995). “Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi”. (Akt: H. Develi), *İlmî Araştırmalar*, 1, 175-184.
- ABDULLİN, Yahya (1999). “Ceditçëlëk hem Hezërgë Zaman”. *Millet Yazmısı, Uylanuvlar*. Kazan: Fen Neşriyatı, 43-51.
- ATNUR, Gülhan (2011). “Ziya Gökalp ve Abdullah Tukay'ın Folklorla İlgili Çalışmaları”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi “Abdullah Tukay Özel Sayısı”*, 32, 29-40.
- BAYRAM, Bülent (2011). “Folklor ve Edebiyat İlişkileri Bağlamında Abdullah Tukay'ın Şürelî ve Mihail Fedetov'un Arşuri Manzumeleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi “Abdullah Tukay Özel Sayısı”*, 32, , 41-54.

- BEDİGİY, Huca (1986). "İşemde Kalgannar (Tukay Kazan'da)". (Haz.: Gali Halit), *G. Tukay Turında Zamandaşları. İstelëkler, Mekaleler hem Edebiy Eserler Ciyıntıgı*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- BENZİNG, Johannes (1947). "The Forest-Demon". A Tatar Poem of Gabdulla Tuqaj". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 12 (1), 73-85
- BEŞİROV, Ferit (2012). "Halık Edebiyatı". *Gabdulla Tukay Eserlerë, Süzlëk – Bëleşmelëk*. (Haz.: Zufar Remiev), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 447-448.
- CAMALİEVA, Luiza (2018), "Tatar hem Başkort Halık Cırlarında Janr hem Tema Urtaklıkları". *Traditsionnaya Kultura Naradov Povolj'ya. Materialı IV Vserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii s Mejdunardonnım Uçastiem*. Kazan: İhlas.
- ÇAĞATAY, Saadet (1952), "Abd-ül-Kayyum Nâsırî (15.II.1825 – 2.IX.1902)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X(3-4), 147-160.
- DEVLET, Nadir (1986). "Büyük Tatar Şairi Abdullah Tukay'ın Tatar Halk Edebiyatı Hakkındaki Görüşleri". *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1986-1993, XXVI, 79-116.
- DEVLET, Nadir (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*. 2. Baskı, Ankara. TTK Yayınları.
- EREN, Hasan (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar*, Ankara: TDK Yayınları.
- GAYNULLİN, Midhat (1945). *Kayum Nasıriy (Tuvuvına 120 Yıl Tuluv Uñayı Bëlen)* Kazan: Tatgosizdat.
- İNALCIK, Halil (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye – Araştırmalar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARİMULLİN, Abrar (1993). *Tatarskiy Folklor. Annotirovanniy Ukazetel' Literaturı (1612-1981) V. Dvux çastyax*. Kazan: Akad. Nauk Tatarstan.
- LEMERCIER-QUELQUEJAY, Chantal (1984). *Abdül Kayyum el-Nâsırî, 19 Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı*. (Çev.: Deniz Bozer), Ankara: ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları.
- LEWIS, Bernard (1984). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. 2. Baskı, (Çev.: Metin Kıratlı) Ankara: TTK Yayınları.
- MARDİN, Şerif (2017). "Türk Modernleşmesi", *Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MEHMÜTOV, Huciehmet (2005). "Kayum Nasıriy hem Tatar Folkloristikası". *Kayum Nasıri Saylanma Eserler*. 4 Tomda, 3. Tom, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 3-14.
- ORTAYLI, İlber (2008). *Gelenekten Geleceğe*. 13. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÖNER, Mustafa (1991). "Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şürelî". *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6, 193-239.

- ÖNER, Mustafa (2001). "İslah Edilmiş Arap Alfabeti ve Huca Bedii'nin Derlediği Tatar Ata Sözlüğü". *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi "Üzbek Bayçura Özel Sayısı"*, X, 213-313.
- ÖNER, Mustafa - KAYA Mehmet Yasin, ÖZŞAHİN, Murat (2010). "Lehçe-i Tatarî'nin Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme". *Uçeme Zapiski Tavriçeskogo Natsional'nogo Universiteta im. V. İ. Vernadskogo. Nauçnyj jurnal Seriya "Filologiya. Sotsialnie kommunikatsii"*, Tom 23 (62) No. 3. Simferopol', 9-19.
- ÖNER, Mustafa (2015). "Lehçe-i Tatarî ve Türk-Tatar Leksikolojisi". *Soxranenie i Razvitie Yazıkov i Kul'tur v Polikul'turnom i Polikonfessional'nom Obşçestve: Mirovoy Opıt i Sovremennie Texnologii* (Mejdunarodnaya Nauçno-Praktičeskaya Konferantsiya 14-16 Oktyabrya 2015 g.) Kazan', 143-146.
- ÖZDEMİR, Emin (2009). "Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi". *Bilig*, 48, 157-176.
- ÖZKAN, Fatma (1992). "Abdullah Tukay'ın Halk Edebiyatı ile İlgili Düşünceleri". *Milli Folklor*, 16, 30-31.
- SZİLÁGYI, Szilárd (2007). *Ignác Kúnos Türk Folklor Araştırmalarında Bir Öncü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YAHİN, Farit (2012). "Şürelë". *Gabdulla Tukay Eserlerë, Süzlëk – Bëleşmelëk* (Haz.: Z. Remiev) Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 259-262.
- YARMİ, Hamit (1967). *Tatar Halkınıñ Poetik İcatı*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- YARMİ, Hamit (2016). "Tukay hem Halık İcatı". *Fennyi Yadkerler*, 2, 124-138.
- URL-1:
<http://ft.antat.ru/uploads/3025257335574798d4%D0%AF%D1%80%D0%BC%D0%B8%D0%A5.%D0%A5..pdf>